

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ: КРИТИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Ідеться про історію та теорію художньої творчості, пропонується критико-бібліографічний огляд.

Ключові слова: творчість, художня творчість, психологія творчості, музична творчість, бібліографія.

Речь идет о истории и теории художественного творчества, предлагается критико-библиографический обзор.

Ключевые слова: творчество, художественное творчество, психология творчества, музыкальное творчество, библиография.

It is about the history and theory of artistic creativity, proposes a critical bibliographic review.

Key words: creativity, artistic creativity, psychology of creativity, musical creativity, bibliography.

Дослідження феномену творчості завжди було актуальним, оскільки кожна творча особистість сприймає звичайні речі під своїм, лише їй притаманним, творчим поглядом. Тому ознайомлення з деякими складовими цього процесу й огляд існуючої літератури допоможуть детальніше зрозуміти деякі складові творчого процесу.

Питаннями творчості взагалі та художньої зокрема цікавилася чимало дослідників. Це підтверджує хоча б запропонований список літератури, який налічує понад 110 позицій найцікавіших видань. Водночас автор прагне здійснити узагальнюючий критико-бібліографічний огляд, оскільки більшість авторів привертають нашу увагу до окремих складових творчості.

Мета статті — надати деякі визначення та складові художньої творчості, намітити орієнтири в численному обсязі друкованої продукції щодо творчості взагалі, художньої творчості, психології творчості, народної та музичної творчості, а також дитячої складової.

Творчість, за визначенням С. Ожегова, це створення нових за задумом культурних або матеріальних цінностей. Творчість — це вищий рівень пізнання, вища та найскладніша форма діяльності, яка притаманна людині та передбачає мобілізацію всіх її основних психічних процесів, знань, умінь, життєвого досвіду, духовних, а деколи й фізичних сил, породжуючи щось якісно нове, відмінне неповторністю, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю.

Результат творчості завжди розмірний сутності людини, але навіть у ньому вона часто не розкривається до кінця. Тому твор-

чість — завжди процес тривалий: людина продовжує шукати в ньому способи висловитися, вистраждати себе.

Термін «творчість» вказує і на діяльність особистості, і на створені нею цінності, які з фактів її особистої долі стають фактами культури.

Таким чином, творчість — це виникнення нової думки або ідеї, яких дотепер не існувало. Ця концепція ґрунтується на тому, що все нове виникає в природі за одними й тими законами на всіх рівнях організації.

Будь-яка діяльність може бути творчою в різних сферах: науковій, виробничо-технічній, художній, політичній тощо — тобто там, де створюється, відкривається, винаходиться щось нове.

Із точки зору психології творчість вивчається головним чином у двох аспектах: як психологічний процес творення нового і як сукупність властивостей особистості, які забезпечують її долучення до цього процесу.

Свого часу англійський учений Г. Уоллес поділив творчий процес на 4 фази: підготовку, дозрівання ідеї («інкубація»), осяяння («інсайт») та перевірку. Оскільки головні ланки процесу (дозрівання та осяяння) не піддаються свідомо-вольовому контролю, це стало аргументом на користь концепцій, що відводили вирішальну роль у творчості підсвідомому та ірраціональному факторам. Однак експериментальна психологія довела, що несвідоме й свідоме, інтуїтивне та розумове в процесі творчості доповнюють одне одного.

Якщо говорити про художню творчість, то вона здійснюється через творчий процес, що являє собою сукупність стадій роботи художника по втіленню певного ідейно-образного задуму в закінчений твір мистецтва. Творчість і творчі процеси в мистецтві — складні явища, що різняться багатоманітними особливостями.

Джерелами вивчення психології художньої творчості можна назвати: 1) дані про середовище, в якому виникла органічно нова художня цінність; 2) дані про індивідуальність творця; 3) внутрішня та зовнішня історія створення окремого створіння або групи творінь художника від перших зароджень образів і настрів до остаточного зведення їх у «перл творіння»; 4) сам твір, його закінчений текст, що потребує подальшого вивчення; 5) дані про подальше життя тексту в найближчому читацько-глядацькому середовищі й у нащадків.

Системний підхід до процесу творчості не може бути іншим як триаспектним, який інтегрує його складові: предметну, соціальну й особистісну.

Отже, під творчістю зазвичай розуміють художню, наукову та технічну творчість. Але, повторимо, що творчий елемент має місце в будь-якому виді діяльності: бізнесі, спорті, грі, простому

розумовому процесі щоденного спілкування, як говорив відомий фізик, академік П. Капіца — скрізь, де людина діє не за інструкцією. Сутність творчості — у відкритті та створенні якісно нового, що має певну цінність. У науковій творчості відкриваються нові факти та закони, те, що існує, але не було відоме. Творчість технічна винаходить нові пристрої, те, чого ще не було. В мистецтві відкриваються нові духовні, естетичні цінності та створюються, «винаходять» нові художні образи, нові мистецькі форми. Філософська творчість поєднує в собі ознаки наукової та художньої творчості.

Різні види творчості різняться за результатами, продуктами творчості, але підпорядковуються єдиним психологічним законам. Будь-який процес творчості передбачає суб'єкта творчості, творця, спонукуваного до творчості певними потребами, мотивами, стимулами і який здобув визначних знань, набув умінь, творчих здібностей.

Природні задатки творчих здібностей притаманні кожній людині. Але, щоб розкрити їх і розвинути повною мірою, потрібні певні об'єктивні та суб'єктивні умови: успішне навчання, творчий клімат, вольові риси особистості (завзятість, працездатність, сміливість та ін.).

Перший і найголовніший «ворог» творчості — страх. Страх невдачі сковує уяву й ініціативу. Другий ворог творчості — це занадто висока самокритичність, острах помилок і недосконалостей. Кожному, хто прагне розвинути в собі творчі здібності, слід пам'ятати, що незадоволеність — фермент нового, вона оновлює творчість. Помилки — звичайні й неминучі супутники досягнень. З точки зору набуття досвіду — недоліки навіть «цікавіше» достоїнств, вони позбавлені досконалості, різноманітні, в них відбита особистість творця. Вміти визнавати свої помилки так само важливо, як берегти доладне у своїй роботі. Третій серйозний ворог творчості — лінощі та пасивність. Навіть маленьке завдання слід виконувати з повною віддачею.

Серцевина творчості, пік творчого акту — «осяяння», інсайт, якому передують нова ідея — наукова, філософська, технічна або художня. Але це потребує попередньої копіткої роботи, під час якої створюються передумови для народження нового.

Однією з них є проникливість у пошуках проблем, уміння та бажання виявити те, що не вкладається в рамки раніше засвоєного. Це — особлива спостережливість, яка відрізняється свіжістю погляду. Основою такого спостереження є вербалізація зорового або слухового досвіду, тобто вираження його за допомогою слів або інших інформаційних кодів.

Шлях до вирішення певного творчого завдання зазвичай не буває прямим і однозначним. Доводиться вибирати між багатьма

альтернативами. Деякі психологи взагалі зводять творчість до відбору варіантів. Але в процесі відбору необхідний перехід від одного пошукового «поля» до іншого, іноді докорінна зміна точки зору. У такому разі діє принцип зворотного зв'язку, що дозволяє змінити напрям пошуку. Творчість складається з певних циклів, причому кожний наступний припускає оцінку успішності попереднього.

Окрім здібностей, найважливішими аспектами творчості є мотиви. Творчі здібності самі по собі не перетворюються у творчі досягнення. Щоб отримати результат, необхідні бажання та воля. Мотиви можна поділити на зовнішні та внутрішні. До перших належить прагнення до матеріальних вигод, до забезпечення свого становища.

Набагато більшого значення набувають внутрішні мотиви, які зазвичай пов'язані із зовнішніми обставинами й проявляються завдяки їм. В основі внутрішніх мотивів є вроджена потреба до пошукової активності, тенденція до новизни та нововведення, тягіння до нових вражень. Для творчо обдарованих людей сам пошук нового надає набагато більше задоволення, ніж матеріальні вигоди. Провідним мотивом творчості є особистісна схильність, закладена від народження.

Нині розрізняють три види творчості.

1. Неусвідомлена творчість. Природні задатки творчих здібностей притаманні кожній людині. При певних об'єктивних і суб'єктивних умовах, таких як освіта, творчий клімат, вольові властивості особистості (завзятість, працездатність, сміливість, незадоволеність, здобуття уроків із помилок та ін.) сприяють «інсайту», коли в розумі генерується нова ідея — наукова, філософська, технічна або художня.

2. Усвідомлена творчість. Для творчого мислення важлива здатність абстрагуватися від послідовного логічного й образного розгляду фактів, вийти за межі асоціацій набутого досвіду. Це дозволяє осмислити нове в давно звичному.

3. Необмежена усвідомлена творчість. Пафосом безмежних творчих здібностей людини є: а) необмежене розширення спектра «інсайту», критерій якого — взаємодія поля нервової системи із зовнішнім середовищем; б) усвідомлення взаємозв'язку Особистість-Природа в розвитку індивідуальності («Я є»).

У будь-якому разі творчість не можна зводити лише до діяльності, яка породжує щось нове. Адже людська діяльність надзвичайно багатогранна: продуктивна, репродуктивна (орієнтована на відтворення того, що вже є), псевдодіяльність. Отже, творчість не є синонімом діяльності та новизни.

Основою визначення творчості можуть бути різні фактори: предмет, результат, процес, суб'єкт, метод. Саме цим пояснюється різноманітність дефініцій творчості.

Творчість — одне із найдивовижніших і загадкових явищ у нашому світі. Здавалося б, ще недавно якихось думок, ідей, дій, явищ і предметів просто не існувало, а нині вони вже співіснують поруч з нами, і ми можемо переконатися в їх бутті.

Підсумовуючи результати вивчення феномену творчості, незважаючи на численні видання, можна констатувати, що цей феномен нині ще маловивчений і зрозумілий, більше того, він всеохоплюючий, осмислюється людьми радше емоційно, ніж логічно.

Отже, простеживши деякі складові творчості, можна перейти до розгляду численних публікацій, в яких порушені питання висвітлюються детальніше. Для зручності розуміння та пошуку необхідних видань бібліографічні одиниці розбиті на окремі блоки.

Перспективним напрямом дослідження може бути аналіз особливих складових у будь-якій творчості взагалі та художній зокрема. Саме це і створює ґрунт для виникнення безлічі визначень і можливостей постійного подальшого вивчення цього надзвичайно цікавого феномену.

Список літератури

I. Загальні праці

1. Абовский Н. Творчество : систем. подход. Законы развития. Принятые решения. — М. : СИНТЕГ, 1998. — 294 с.
2. Андреев В. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности : основы педагогики творчества. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. — 236 с.
3. Аронов А. Загадки творчества. — М. : Междунар. пед. акад., 2004. — 170 с.
4. Аронов А. Мифология творчества. — М. : Экон-Информ, 2005. — 124 с.
5. Бердяев Н. Смысл творчества. — М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2002. — 679 с.
6. Богоявленская Д. Интеллектуальная активность как проблема творчества. — Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — 173 с.
7. Богоявленская Д. Пути к творчеству. — М. : Знание, 1981. — 96 с.
8. Бурно М. Терапия творческим самовыражением. — М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 1999. — 364 с.
9. Волков И. Учим творчеству. — М. : Педагогика, 1988. — 94 с.
10. Голицын Г. Информатизация и творчество : на пути к интегральной культуре. — М. : Русск. мир, 1997. — 303 с.
11. Гольдентрихт С. О природе эстетического творчества. — М. : Изд-во МГУ, 1977. — 248 с.
12. Грузенберг С. Гений и творчество. — Л. : Сойкина, 1924. — 254 с.
13. Ермаш Г. Творческая природа искусства. — М. : Искусство, 1977. — 320 с.

14. Зайцев В. Биоритмы творчества. — Л. : Знание, 1989. — 31 с.
 15. Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. Моляко, О. Музики. — Житомир : Рута, 2006. — 319 с.
 16. Коршунов А. Творчество и отражение в историческом познании. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 191 с.
 17. Левин В. Воспитание творчества. — М. : Знание, 1977. — 63 с.
 18. Лисаковский И. Творческий метод : свойства и отношения. — К. : Мистецтво, 1978. — 175 с.
 19. Лук А. Юмор, остроумие, творчество. — М. : Искусство, 1977. — 184 с.
 20. Мейлах Б. Процесс творчества и художественное восприятие : компл. подход : опыт, поиски, перспективы. — М. : Искусство, 1985. — 318 с.
 21. Мелик-Пашаев А. Педагогика искусства и творческие способности. — М. : Знание, 1981. — 96 с.
 22. Мильман В. Мотивация творчества и роста : структура, диагностика, развитие : теорет., эксперим. и прикладное исслед. диалектики созидания и потребления. — М. : Б.и., 2005. — 165 с.
 23. Основные современные концепции творчества и одаренности / под ред. Д. Боголюбенской. — М. : Мол. гвардия, 1997. — 402 с.
 24. Растянный А., Степанов С., Ушаков Д. Рефлексивное развитие компетентности в совместном творчестве. — М. : ПЕР СЭ, 2002. — 319 с.
 25. Розин В. Мышление и творчество. — М. : ПЭР СЭ, 2006. — 360 с.
 26. Саксонова Л. Культура творчества. — Самара : Самарский гос. техн. ун-т, 2006. — 128 с.
 27. Селюч М. Творчество как предмет исследования : теории, идеи, концепции. — М. : МГОУ, 2007. — 210 с.
 28. Сеницын. Е. Теория творчества. Структурный анализ мышления. Теория интегрированного обучения. — Новосибирск : НГАСХА, 2001. — 448 с.
 29. Творчество в искусстве — искусство в творчестве / под ред. Л. Дорфмана и др. — М. : Наука, Смысл, 2000. — 549 с.
 30. Творчество и развитие культуры / О. Аксенова, С. Алешня, В. Бушуев и др. — М. : РФО, 2002. — 124 с.
 31. Уварина Н. Основы развития творчества. — Челябинск : Челяб. гос. пед. ун-т, 2004. — 113 с.
 32. Шумилин А. Проблемы теории творчества. — М. : Высш. шк., 1989. — 141 с.
 33. Экономика современной культуры и творчества : сб. ст. — М. : Фонд науч. исслед. «Прагматика культуры», 2006. — 448 с.
- II. Художня творчість
34. Бакланова Т. Самодетальное художественное творчество в СССР. — М. : МГИК, 1986. — 79 с.
 35. Басин Е. Эмпатия и художественное творчество. — М. : Простор, 2001. — 111 с.
 36. Громов Е. Природа художественного творчества. — М. : Просвещение, 1986. — 238 с.

37. Громов Е. Художественное творчество. — М. : Полит. лит., 1970. — 167 с.
38. Гусев Ю. Познание и творчество : логико-гносеол. пробл. худож. творчества. — Мн. : Университетское, 1987. — 253 с.
39. Зись А. Философское мышление и художественное творчество. — М. : Искусство, 1987. — 255 с.
40. Лихачев Д. Очерки по философии художественного творчества. — СПб. : Рус.-балт. информ. центр «Блиц», 1999. — 158 с.
41. Межуев В. Художественное творчество и психология. — М. : Наука, 1991. — 190 с.
42. Мейлах Б. Новое в изучении художественного творчества. — М. : Знание, 1983. — 64 с.
43. Никифорова О. Исследования по психологии художественного творчества. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 155 с.
44. Петрушина В. Психология и педагогика художественного творчества. — М. : Акад. Пресс, Гаудеамус, 2006. — 490 с.
45. Самодетельное художественное творчество в СССР : очерки истории. 1917 — 1932 / редкол. : Л. Сонцева и др. — СПб. : Дм. Буланин, 2000. — 535 с.
46. Самодетельное художественное творчество в СССР : очерки истории. 1930 — 1950 гг. / ред. : С. Румянцев, А. Шульпин. — СПб. : Дм. Буланин, 2000. — 549 с.
47. Самодетельное художественное творчество в СССР : очерки истории. Конец 1950-х — нач. 1990-х гг. / редкол. : Л. Солнцева и др. — СПб. : Дм. Буланин, 2000. — 469 с.
48. Художественное творчество : вопр. комплекс. изуч. / редкол. : Б. Мейлах и др. — Л. : Наука, 1983. — 279 с.

III. Психология творчества

49. Басин Е. Психология художественного творчества (личностный подход). — М. : Знание, 1985. — 63 с.
50. Басин Е., Крутоус В. Философская эстетика и психология творчества. — М. : Гардарики, 2007. — 287 с.
51. Богоявленская Д. Психология творческих способностей. — М. : Academia, 2002. — 317 с.
52. Варламова Е., Степанов С. Психология творческой уникальности человека : рефлексив.-гумманист. подход. — М. : Ин-т психологии РАН, 2002. — 253 с.
53. Выготский Л. Воображение и творчество в детском возрасте : психол. очерк. — М. : Просвещение, 1991. — 90 с.
54. Галин А. Личность и творчество : психол. этюды. — Новосибирск : Кн. изд-во, 1989. — 126 с.
55. Гарифуллин Р. Психология художественного творчества. — М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2004. — 139 с.
56. Грановская Р. Творчество и конфликт в зеркале психологии. — СПб. : Речь, 2006. — 413 с.
57. Гройсман А. Основы психологии художественного творчества. — М. : Когито-Центр, 2003. — 184 с.

58. Ермолаева М. Практическая психология детского творчества. — М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : Изд. Дом Рос. акад. образования, 2005. — 302 с.
 59. Ермолаева-Томина Л. Психология художественного творчества. — М. : Акад. Проект, 2003. — 302 с.
 60. Исследование проблем психологии творчества : сб. ст. / отв. ред. Я.Пономарев. — М. : Наука, 1983. — 336 с.
 61. Калошина И. Психология творческой деятельности. — М. : Юнити-Дана, 2008. — 671 с.
 62. Козлов В. Психология творчества : свет, сумерки и темная ночь души. — М. : ГАЛА-Издательство, 2009. — 111 с.
 63. Кучерявий О. Педагогіка і психологія дитячої творчості (Аспект самоформування вмінь організувати творчість дітей) / Інститут змісту та методів навчання ; Донецький держ. ун-т. — К., 1998. — 156 с.
 64. Лук А. Психология творчества. — М. : Наука, 1978. — 127 с.
 65. Межуев В. Художественное творчество и психология. — М. : Наука, 1991. — 190 с.
 66. Мышкина В. Психологическая готовность к художественно-творческой деятельности. — М. : Б.и., 1987. — 133 с.
 67. Никифорова О. Исследования по психологии художественного творчества. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 155 с.
 68. Николаева Е. Психология детского творчества. — СПб. : Речь, 2006. — 220 с.
 69. Николаенко Н. Психология творчества. — СПб. : Речь, 2005. — 277с.
 70. Петрушина В. Психология и педагогика художественного творчества. — М. : Акад. Пресс, Гаудеамус, 2006. — 490 с.
 71. Пономарев Я. Психология творческого мышления. — М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. — 352 с.
 72. Пономарев Я. Психология творчества. — М. : Наука, 1976. — 303 с.
 73. Психология процессов художественного творчества : сб. ст. / отв. ред. Б. Мейлах, Н. Хренов. — Л. : Наука, 1980. — 285 с.
 74. Рождественская Н., Толшин А. Креативность : пути развития и тренинги. — СПб. : Речь, 2006. — 316 с.
 75. Рождественская Н. Психология художественного творчества. — СПб. : Языковой центр СПбГУ, 1995. — 270 с.
 76. Тараканов А., Трусов В. Экспериментальная психология творчества. — Новосибирск : Новосибирский гос. пед. ун-т, 2005. — 130 с.
 77. Цыпин Г. Музыкант и его работа : проблемы психологии творчества. — М. : Сов. композитор, 1988. — 382 с.
 78. Чернецкая Н. Психология творчества. — Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. — 197 с.
 79. Шевырев А. Мышление и проблемы. Психология творчества. — Белгород : Крестьян. дело, 1995. — 208 с.
 80. Шемелина О. Психология творчества : познавательные стили и творчество. — Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2005. — 87 с.
- IV. Народна творчість
81. Бачинская Н., Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музыка, 1974. — 302 с.

82. Богатырев П. Русское народное творчество. — М. : Высш. шк., 1966. — 359 с.
 83. Владыкина-Бачинская Н., Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музыка, 1973. — 302 с.
 84. Голоса Америки. Из народного творчества США. — М. : Мол. гвардия, 1976. — 368 с.
 85. Дитячий фольклор : нар. творчість / упоряд. Г. Довженок. — К. : Дніпро, 1986. — 304 с.
 86. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К. : Муз. Україна, 1999. — 380 с.
 87. Камаев А., Камаева Т. Народное музыкальное творчество. — М. : Изд. центр «Академия», 2005. — 304 с.
 88. Народное музыкальное творчество / отв. ред. О. Пашина. — СПб. : Композитор, 2005. — 568 с.
 89. Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музгиз, 1957. — 302 с.
 90. Сидельников В. Русское народное творчество и эстрада. — М. : Искусство, 1950. — 64 с.
 91. Чичеров В. Вопросы теории и истории народного творчества. — М. : Сов. писатель, 1959. — 310 с.
- V. Музична творчість
92. Алекперова Н. Эстетика и музыкальное творчество. — Баку : Азернешр, 1988. — 142 с.
 93. Алексеев А. Творчество музыканта-исполнителя. — М. : Музыка, 1991. — 102 с.
 94. Бачинская Н., Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музыка, 1974. — 302 с.
 95. Блинова М. Музыкальное творчество и закономерности высшей нервной деятельности. — Л. : Музыка, 1974. — 144 с.
 96. Вартамян И. Слух, речь, музыка в восприятии и творчестве. — СПб. : Росток, 2010. — 251 с.
 97. Владыкина-Бачинская Н., Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музыка, 1973. — 302 с.
 98. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К. : Муз. Україна, 1999. — 380 с.
 99. Камаев А., Камаева Т. Народное музыкальное творчество. — М. : Изд. центр «Академия», 2005. — 304 с.
 100. Кокорев Ю. История музыкального творчества. — Орел : Труд, 2003. — 360 с.
 101. Красильников И. Электронное музыкальное творчество в системе художественного образования. — Дубна : Феникс плюс, 2007. — 496 с.
 102. Музыка в информационном мире : Наука. Творчество. Педагогика : сб. науч. ст. / науч. ред. Г. Тараева, Т. Шак. — Ростов на/Д : Изд-во Рост. гос. консерватории, 2004. — 374 с.
 103. Народное музыкальное творчество / отв. ред. О. Пашина. — СПб. : Композитор, 2005. — 568 с.
 104. Нечаева Н. Основания музыкального творчества как феномена культуры. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 2003. — 131 с.
 105. Попова Т. Русское народное музыкальное творчество. — М. : Музгиз, 1957. — 302 с.

106. Цыпин Г. Музыкант и его работа : проблемы психологии творчества. — М. : Сов. композитор, 1988. — 382 с.
- VI. Дитяча творчість
107. Выготский Л. Воображение и творчество в детском возрасте : психол. очерк. — М. : Просвещение, 1991. — 90 с.
108. Дитячий фольклор : нар. творчість / упоряд. Г. Довженок. — К. : Дніпро, 1986. — 304 с.
109. Ермолаева М. Практическая психология детского творчества. — М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : Изд. Дом Рос. акад. образования, 2005. — 302 с.
110. Кардашов В. Теоретические и методические основы художественно-творческого развития школьников. — Бердянск : Дом техники плюс, 2000. — 153 с.
111. Кислов А., Пчелкина Е. Диагностика творческих способностей ребенка. — СПб. : Речь, 2010. — 61 с.
112. Курышева И. Психологические условия развития творческого потенциала старшеклассников средствами музыкального искусства. — Н. Новгород : НФ ИБП, 2008. — 259 с.
113. Кучерявий О. Педагогіка і психологія дитячої творчості (Аспект самоформування вмінь організувати творчість дітей) / Інститут змісту та методів навчання ; Донецький держ. ун-т. — К., 1998. — 156 с.
114. Межиева М. Развитие творческих способностей у детей 5-9 лет. — Ярославль : Акад. развития : Акад. Холдинг, 2002. — 127 с.
115. Николаева Е. Психология детского творчества. — СПб. : Речь, 2006. — 220 с.
116. Уварина Н. Теоретические основы проблемы самоактуализации младших школьников в творческой деятельности. — Челябинск : Образование, 2007. — 178 с.

Надійшла до редколегії 27.03.2012 р.